

Benignus Józef WANAT OCD

Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie

DRUKARNIA I WYDAWNICTWO KARMELITÓW BOSYCH W BERDYCZOWIE

ZAŁOŻENIE DRUKARNI

Inicjatorem pomysłu założenia drukarni i jej realizatorem był o. Józef od Matki Bożej z Góry Karmel (Jakub Zwoliński, 1718–1785), długoletni przeor klasztoru. Jako przełożony klasztoru przekonał najpierw kapitułę konwentu o nieodzownej konieczności takiego zakładu dla potrzeb apostołstwa misyjnego i sanktuaryjnego oraz do promowania karmelitańskiej duchowości.

Oprócz zgody klasztoru na założenie drukarni, należało uzyskać zezwolenie od Definitorium prowincjalnego i od samego Przełożonego generalnego w Rzymie. Nie zachowały się do naszych czasów akta w tej sprawie. Przypuszczać należy, że ówczesny przełożony generalny o. Hilariion od św. Reparaty – Aleksander Fighiera (†1760)¹ uwzględnił potrzeby misyjne sanktuarium i wyraził zgodę na założenie wydawnictwa i drukarni. Za pośrednictwem Kajetana Sołtyka, biskupa kijowskiego, karmelici z Berdyczowa wyjednali u króla Augusta III przywilej na założenie drukarni, wydany w Warszawie dnia 14 stycznia 1758 roku², a oblatowany

* W przypisach zastosowano następujące skróty:

AKB – Archiwum Prowincji Karmelitów Bosych w Czernej.

AKW – Archiwum Klasztoru Karmelitów Bosych w Wiśniczu.

ANPK – Archiwum Klasztoru Niepokalanego Poczęcia NMP w Krakowie

AP – Archiwum Prowincjalne Karmelitów Bosych.

CGIA – Cienralnyi Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiw, Sanct Petersburg.

E. – K. E s t r e i c h e r, *Bibliografia polska*, t. 1..., Kraków 1870...

PSB – *Polski słownik biograficzny*.

¹ *Acta Definitorii Generalis OCD Congregationis S. Eliae*, ed. Antonius Fortes OCD, vol. III (1710–1766), [in:] *Monumenta Historica Carmeli Teresiani* (Subsidia 5), Roma 1988, s. 586, 869–870; *Acta Capituli Generalis OCD Congregationis S. Eliae*, ed. Antonius Fortes OCD, vol. III (1701–1797), [in:] *Monumenta historica Carmeli Teresiani*, t. 14, Romae 1992, s. 503.

² Oryginał na pergaminie z królewską pieczęcią znajduje się obecnie w Bibliotece Akademii Nauk w Wilnie, sygn. F. 4–23. Kopia drukowana: B. J. W a n a t OCD, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory Karmelitów i Karmelitanek Bosych 1605–1975*, Kraków 1979, s. 402.

w grodzie kijowskim 3 czerwca 1758 roku³. Admisji tego przywileju oraz pozwolenia na wydawanie książek religijnych udzielił w imieniu biskupa kijowskiego Franciszek Zambrzycki, kanonik katedralny i wizytator generalny kijowski, dokumentem z 20 maja 1778 roku⁴.

Drukarnię założono i wyposażono za wypożyczone pieniądze z kasy Bractwa Najświętszej Maryi Panny Szkaplerznej⁵. Michał Pałucki, wizytator generalny diecezji kijowskiej, przeprowadzając wizytację klasztoru w 1786 r. stwierdził, że drukarnia nie posiada żadnego stałego funduszu ani zapisów. „Jak sumptem klasztornym [została] zafundowana, tak tymże i z niej prowentem utrzymuje się. Książek żadnych bez pozwolenia nie przyjmuje i nie drukuje”⁶. Drukarnia funkcjonowała od 1760 do 1844 roku pod różnymi nazwami polskimi: Drukarnia Fortecy Najśw. Maryi Panny; Drukarnia Fortecy N.P.M. WW. OO. Karmelitów Bosych; Drukarnia Góry Karmelu Fortecy N.P.M. za przywilejem J. K. Mci; Druk. OO. Karmelitów Bosych Fortecy Najsw. Maryi Panny – oraz łacińskimi: Typis Fortalicii B. V. Mariae cum privilegio S.R.M.; Typis S. R. M. in Conventu PP. Carmelitarum Discalceatorum.

BUDYNEK I WYPOSAŻENIE DRUKARNI

Z południowej strony klasztoru, za budynkiem konwiktu szkoły powiatowej, znajdował się budynek o dwóch kondygnacjach (obecnie w ruinie), w którym mieściła się drukarnia Fortecy Najświętszej Maryi Panny. Wizyta generalna klasztoru z 1802 roku podaje, że budynek drukarni liczył 25 łokci długości i 13 łokci szerokości. Przylegająca zaś biblioteka lub magazyn książek miał 25 dł. i 8,5 łokci szerokości⁷. Z korytarza prowadziły drzwi do przedsionka i do właściwej drukarni, która miała 3 okna wychodzące z widokiem na zalew rzeki Gniłopiat. Za drukarnią było jeszcze 5 pomieszczeń z siedmioma oknami w kierunku stawu i grobli. Wszystkie pomieszczenia miały podłogi z desek. W narożu południowo-zachodnim zbiegających się murów fortecy znajdowała się obszerna sala z filarem, wymalowana, z podwójnymi drzwiami. Miała 2

³ AKB 2: Opis kościoła i klasztoru OO. Karmelitów Bosych w Berdyczowie z 1786 r., k. 60.

⁴ Tamże, k. 60–61.

⁵ X. Waclaw [Nowakowski] kapucyn, *O cudownym obrazie Najśw. Maryi Panny Berdyczowskiej*, Kraków 1897, s. 24.

⁶ AKB 2: Opis kościoła i klasztoru..., k. 13.

⁷ CGIA fond. 822, op. 12, dzieło 3: Wiadomość o kościele i klasztorze Księży Karmelitów Bosych Berdyczowskim [...] przez przełożonego tegoż klasztoru Imci Księdza Klementyna od Najśw. Maryi Szkaplerznej Zaleskiego dnia 21 Novembra 1802 roku spisana, k. 397.

okna od południa, 2 od strony zachodniej i 1 od północy. Sala była gabinetem reprezentacyjnym. Wisiały w niej na ścianach 3 portrety z rodziny panującego cara, 5 portretów fundatorskich i 11 map geograficznych. Prawdopodobnie był to gabinet dyrektora drukarni i wydawnictwa. Nad salą były oficyny, a pod nią piwnice z przejściem do klasztoru⁸. Na zewnątrz w narożu murów fortecznych znajdował się wykusz w kształcie półokrągłej strzelnicy, ze stożkowym, cylindrycznym dachem. Budynek ten zaznaczony został na planie fortecy (nr 18), wykonanym przez Teodora Rakowieckiego z 1782 roku⁹. Jego zaś elewacje zewnętrzne wraz z basztą utrwalił w rysunku Napoleon Orda¹⁰.

Drukarnia wyposażona została w najkonieczniejsze urządzenia i przedmioty za pieniądze wypożyczone od Bractwa szkaplerznego¹¹. O. Józef Zwoliński, przeor klasztoru i pierwszy dyrektor drukarni, sprowadził z Austrii czcionki i potrzebne urządzenia za 9000 zł¹². W ciągu 10 lat z dochodów drukarni dług ten został zwrócony Bractwu Szkaplerznemu w 1768 roku¹³. W generalnej wizycie klasztoru z 1821 roku podano następujący inwentarz drukarni: 6 kamieni¹⁴ czcionek pisma garmont antique et cursive; 12 kamieni czcionek pisma mytel antique et cursive; 10 kamieni pisma scholastyka antique et cursive; 4 kamienie pisma tertia, antique et cursive; 3 kamienie pisma paragon antique; 4 kamienie pisma rosyjskiego; 2 kamienie pisma niemieckiego; 2 kamienie liter zbitych; W 1828 roku drukarnia zakupiła czcionki za cenę 200 rubli srebrnych, prawdopodobnie rosyjskie¹⁵.

Według wizyty klasztoru z 1841 roku¹⁶ drukarnia posiadała następujące rodzaje czcionek i narzędzia:

Wykaz czcionek w pudach ¹⁷			Wykaz narzędzi w sztukach	
10	Pudów	pisma polskiego większego paragonu (dwugarmond)	3	Prasy
15	”	pisma scholastyki	3	kałamarze drewniane

⁸ Tamże.

⁹ M. B r y k o w s k a, *Architektura karmelitów bosych w XVII–XVIII w.*, Warszawa 1991, il.42.

¹⁰ B. J. W a n a t OCD, *Sanktuarium Matki Bożej Szkaplerznej w Berdyczowie*, Kraków 1998, il. 1.

¹¹ AKB rkps 36: J. M. G i ż y c k i, Berdyczów – Klasztor Karmelitów Bosych, k. 134; E. H e l l e n i u s z [E. A. I w a n o w s k i], *Rozmowy o Polskiej Koronie*, t. 1, Kraków 1873, s. 709.

¹² AKB rkps 36: J. M. G i ż y c k i, Berdyczów..., k. 134.

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże (1 kamień = 10,1375 kg).

¹⁵ CGIA ф. 822, оп. 12, д. 1406: Wizyta generalna klasztoru w Berdyczowie z 1828 r.

¹⁶ AKB 3: Wizyta kościoła i klasztoru Berdyczowskiego z 1841 r., k. 20.

¹⁷ Pud – rosyjska jednostka wagi; 1 pud = 16,38 kg.

12	”	Mitlu	3	wałki do nadawania
14		Garmondu	2	kaszty z szufladami [do przecho- wywania czcionek]
3	”	Petitu	1	Pittia
–	”	pisma rosyjskiego	1	kociołek czuganny
2	”	różnych szlaków	1	baniak miedziany

PRACOWNICY DRUKARNI I WYDAWNICTWA

Stałymi pracownikami drukarni byli: dyrektor, redaktorzy, cenzorzy, graficy, zecerzy – drukarze, introligatorzy, pracownicy umysłowi i fizyczni. Dyrektor, nazwany prefektem drukarni, odpowiedzialny był za drukarnię i wydawnictwo wobec władz kościelnych i państwowych. Obowiązkiem jego była troska o wyposażenie drukarni, planowanie produkcji wydawniczej na każdy rok, zapewnienie odpowiedniego poziomu edytorskiego typografii, zatrudnianie i zwalnianie pracowników drukarni, posyłanie poszczególnych pozycji wydawniczych do cenzury zakonnej i kościelnej. Czuwał nad właściwym funkcjonowaniem administracji i redakcji oraz składał zapotrzebowania do klasztornej papierni. Ze swej działalności, z rozchodów i dochodów składał okresowe sprawozdania dla zarządu klasztoru.

Zadaniem redaktora wydawnictwa było kierowanie pracami redakcyjnymi, dobór i przygotowanie książek do druku, troska o wysoki poziom merytoryczny i techniczny wydawanych publikacji. Współpracownikami redaktora byli autorzy książek, recenzenci, korektorzy, graficy i plastycy.

Do cenzorów należała ocena zgodności cenzurowanych książek (przygotowanych do druku) z doktryną wiary i moralności Kościoła. Odnośnie cenzury zarząd generalny zakonu wydał 16 maja 1767 roku instrukcję obowiązującą wszystkich zakonników¹⁸. W celu uniknięcia nieporozumień i nieścisłości doktrynalnych, każdy zakonnik ubiegający się o wydanie swojej książki powinien uzyskać w pierw zezwolenie samego generała lub prowincjała zakonu, po całkowitym zakończeniu pracy nad książką. Generał lub z jego upoważnienia prowincjał wyznacza dwóch cenzorów–teologów do oceny wartości książki i jej zgodności z doktryną Kościoła. Po uzyskaniu pozytywnych opinii obu cenzorów przełożony generalny lub prowincjalny zezwalał autorowi na druk książki. W wypadku zastrzeżeń merytorycznych czy metodologicznych autor powinien dostosować swą pracę do wytycznych cenzora. Po wydaniu książki autor miał obowiązek dwa egzemplarze przesłać do Rzymu: jeden egzemplarz

¹⁸ *Acta Definitorii Generalis OCD Congregationis S. Eliae (1766–1863)*, Roma 1983, s. 617.

do biblioteki konwentu śś. Teresy od Jezusa i Jana od Krzyża, a drugi – do Seminarium Misyjnego św. Pankracego¹⁹. Prowincjałowie zlecali obowiązki cenzorów zazwyczaj wykładowcom teologii ze seminariów, czyli domów studiów teologicznych prowincji²⁰.

Dyrektorzy drukarni

1. Pierwszym dyrektorem, zwanym „typographiae praefectus”, a równocześnie redaktorem, był założyciel drukarni o. JÓZEF od Matki Bożej z Góry Karmel – Jakub ZWOLIŃSKI. Syn Ignacego i Anny Zwolińskich, urodził się 18 lipca 1718 r. we wsi Iwiski na Wołyniu. Do Karmelu wstąpił w Berdyczowie i tutaj otrzymał habit zakonny 15 lipca 1735 roku. Po odbytych nowicjacie w Krakowie złożył profesję zakonną 16 lipca 1736 r. Po przyjęciu święceń kapłańskich od 10 maja 1748 roku pełnił urząd podprzeora i pierwszego radnego klasztoru berdyczowskiego²¹. Od tego roku już na stałe pozostał w Berdyczowie. Osiem razy był wybierany na Kapitułach Prowincjalnych przeorem tego klasztoru i dwukrotnie był prowincjałem, przenosząc kurię prowincjalną z Krakowa do Berdyczowa. Kierował budową i troszczył się o wyposażenie kościoła, organizował uroczystość koronacyjną łaskami słynącego obrazu Matki Bożej Szkaplerznej, zabezpieczył maryjne sanktuarium silną twierdzą ze stałą załogą wojskową, jako założyciel drukarni dla jej potrzeb założył papiernię w majątku Skrahlówka. Pełnił urząd protonotariusza apostolskiego z prawem używania mitry oraz był egzaminatorem i cenzorem książek duchownych w diecezji kijowskiej. Zmarł w Berdyczowie w listopadzie 1785 roku²². Urząd prefekta drukarni pełnił od jej założenia w 1758 roku aż do jego wyboru na urząd prowincjała w 1769 roku. W tym początkowym okresie położył wielkie zasługi organizacyjne i merytoryczne wydawanych pozycji. Największym osiągnięciem sztuki edytorskiej i technicznego poziomu typografii pod jego kierownictwem były dwa wydania dzieła o. Grzegorza od Ducha Świętego (Jan Sylwester Pinocci)²³: *Ozdo-
ba y obrona ukraińskich kraioŵ precudowna w berdyczowskim obrazie
Marya[...], W Drukarni Karmelu Fortecy N. P. Maryi za przywilejem
J. K. Mci 1767*. Pierwsze wydanie tego dzieła miało miejsce w roku

¹⁹ Tamże, s. 617.

²⁰ Por. *Constitutiones Fratrum Discalceatorum Congregationis S. Eliae Ordinis Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, Venetiis MDCCCL, s. 107.

²¹ AKB 1: Liber in quo annotantur acta conventus Berdiczoviensis ..., k. 20 v.

²² B. J. W a n a t OCD, *Sanktuarium Matki Bożej Szkaplerznej w Berdyczowie...*, s. 13.

²³ K. Estreicher błędnie nazwał go Trześniewskim; zob. E. 31, s. 373.

1765²⁴. Jerzy Samuel Bandtkie pisał, że jest to „przepyszna edycja, która by mogła [w tym czasie] przynieść zaszczyt najzawołańszym drukarniom. Ostrość typów każe się domyślać, że były umyślnie do tego dzieła lane”²⁵. Dzieło wydano w dwóch tomach i przyozdobiono licznymi miedziorytami Teodora Rakowieckiego, Teofila Trockiewicza i Jana Filipowicza. Zawiera ono historię kultu obrazów Matki Bożej w Kościele, wykaz ukoronowanych dotąd obrazów, pełną dokumentację zatwierdzonych przez komisję biskupią łask Matki Bożej Berdyczowskiej, przebieg uroczystości koronacyjnej obrazu w Berdyczowie oraz kazania wygłoszone w czasie koronacji. Dzieło to świadczy, że dyrektor drukarni, angażował do pracy wyżej wymienionych, sławnych grafików – sztycharzy. Wielką zasługą o. Józefa Zwolińskiego było zainicjowanie ciągłej edycji kalendarzy liturgicznych zwanych rubrycelami dla polskiej prowincji karmelitów bosych, dla ojców bernardynów, dla diecezji kijowskiej i kamienieckiej oraz kalendarzy politycznych i gospodarczych zwanych berdyczowskimi. W czasie konfederacji barskiej Kazimierz Pułaski zamknął się (28 maja do 14 czerwca 1768 r.) z konfederatami w berdyczowskiej twierdzy i bohatercko bronił się z konfederatami przez 17 dni z wielkimi stratami po stronie rosyjskiej. Po zawarciu układu między stronami i wyjściu honorowym konfederatów z twierdzy z powodu braku żywności i amunicji, klasztor zajęli Rosjanie pod wodzą gen. Michała Kreczetnikowa. Nieprzyjaciele zabrali broń, armaty, zrabowali skarbiec, spalili drukarnię wraz z nakładem cennego dzieła o. Grzegorza od Ducha św. *Ozdoba y obrona Ukrainskich Kraiow...* (Berdyczów 1767). Reorganizacja drukarni nie trwała zbyt długo, a szkody nie były tak wielkie, skoro w tymże roku 1768 typografia wydała 9, a w 1769 roku – 8 pozycji książkowych.

O. Józef Zwoliński po przyjęciu urzędu prowincjała nie mógł już więcej czasu poświęcać drukarni, ale nie przestał z nią współpracować. Świadczy o tym przez niego opracowany i wydany w roku 1772 i 1777 liturgiczny podręcznik: *Compendium breve thesauri sacrorum rituum*. Zawierał szczegółowe przepisy do celebrowania mszy świętej i odmawiania brewiarza w ciągu całego roku liturgicznego, z uwzględnieniem zwyczajów i przywilejów udzielonych zakonowi i klasztorom Karmelitów Bosych w Polsce. Jego portret znajdował się w galerii zasłużonych ojców klasztoru.

2. O. BERTOLD od św. Eliasza – Ignacy ŁYSZKOWICZ. Urodził się w Krakowie 25 lipca 1727 roku, jako syn Stanisława i Magdaleny Łysz-

²⁴ AKB 5: J. M. Giżycki, *Karmelici Bosi w Berdyczowie, Kupinie i Kamieńcu Podolskim*, k. 68

²⁵ J. S. Bandtkie, *Historia drukarni w Królestwie Polskim i Wielkim Xięstwie Litewskim...*, t. 1, Kraków 1826, s. 43.

kowiczów. Profesję złożył w Krakowie 20 lipca 1747 roku²⁶. Nie wiadomo, w którym klasztorze odbywał studia filozoficzne i teologiczne. Po święceniach kapłańskich przebywał w klasztorze w Wiśniczu i tam otrzymał jurysdykcję do spowiadania wiernych 2 marca 1757 roku²⁷. Od roku 1769 objął urząd prefekta drukarni w Berdyczowie. Świadczą o tym wydawane w Berdyczowie katalogi zakonników karmelitów bosych polskiej prowincji z roku 1770, 1778 i 1781. Drukarnią kierował przez 12 lat aż do śmierci w 1781 roku²⁸.

3. O. AUGUSTYN od Niepokalanego Poczęcia NMP – KUNICKI. Urodził się w 1745 roku. Do zakonu wstąpił w roku 1764. Profesję zakonną złożył w 1765 r. Studia zakonne odbył w Krakowie, w klasztorze śś. Michała Archanioła i Józefa na podzamczu. Święcenia kapłańskie przyjął z rąk ks. bpa Dominika Kiełczewskiego – sufragana chełmińskiego w 1768 roku²⁹. Od roku 1772 przebywał już na stałe aż do śmierci w Berdyczowie. Był dobrym współpracownikiem o. Józefa Zwolińskiego, a później kontynuatorem jego idei oraz rozpoczętych dzieł w Berdyczowie. Z kolei pełnił urząd podprzeora i drugiego radnego klasztoru w latach 1772–1775, przeora od 1778–1781³⁰. Po śmierci o. Bertolda Łyszkowicza jako przeor klasztoru przejął obowiązki dyrektora drukarni, którą kierował od 1781 z wielkim powodzeniem aż do 1814 r. W tym czasie pełnił również urząd definitora IV w latach 1790–1793 i definitora II w latach 1793–1796³¹. Jego zasługi i działalność wydawniczą wychwalał E. Heleniusz [Eustachy Iwanowski]: „Drukarnia berdyczowska była najświetniejszą, gdy się nią ks. Augustyn zajmował”, „on najgłówniej ją podźwignął i z największym poświęceniem się zajmował”³². Po rozbiorach Polski władze carskie zabroniły klasztorowi wydawać kalendarzy berdyczowskich. Wyłączne prawo i przywilej ich wydawania przysługiwało tylko Akademii w Petersburgu i w Wilnie. W roku 1804 o. Augustyn Kunicki udał się w tej sprawie do Petersburga i tam od władz centralnych uzyskał zezwolenie na dalsze wydawanie kalendarzy w drukarni berdyczowskiej³³. Wizyta generalna klasztoru z roku 1802, sporządzona przez

²⁶ ANPK 6: Liber professorum Provinciae Polonae S. Spiritus..., s. 124.

²⁷ AKW 1, Acta capituli conventus visnicensis, k. 187.

²⁸ AKB rkps 603: K. Furmanik OCD, *Księga zmarłych karmelitów bosych w Polsce, na Litwie i Rusi* [maszynopis], k. 749.

²⁹ AKB 45, Materiały do biografii karmelitów bosych w Polsce, k. 119–166.

³⁰ AKB 1: Liber in quo annotantur acta conventus..., k. 64, 69.

³¹ Tamże, k. 82, 84v.

³² E. Heleniusz [E. A. Iwanowski], *Rozmowy...*, s. 709–710.

³³ Tamże, s. 710; X. Waclaw [Nowakowski], *O cudownym obrazie...*, s. 25; D. Bączkowski, *Historia karmelitańskiego kościoła i klasztoru w Berdyczowie*, Warszawa 1912, s. 26.

o. Klementyna od Najśw. Maryi Panny (Zaleskiego), przeora klasztoru, na polecenie biskupa Kaspra Kazimierza Cieciszowskiego, zawiera wykaz zakonników i na pierwszym miejscu wymienia o. Augustyna od Niepokalanego Poczęcia NMP, który był „podprzeorem, przeorem, definityorem, penitencjariuszem [apostolskim], a teraz jest prowincjałem [1799–1802, 1802–1805] i prefektem drukarni. W tym klasztorze przebywa 29 rok”³⁴. W tym czasie z dochodów drukarni klasztor przeprowadził kosztowną restaurację kościoła i klasztoru oraz budowę drugiej wieży jako dzwonnicy. O. Augustyn zmarł w Berdyczowie w roku 1814³⁵.

4. O. KONSTANTY od św. Jana od Krzyża – Jan PODOSOWSKI, syn Wojciecha, urodził się w roku 1796 na Wołyniu. Do nowicjatu wstąpił we Wiśniowcu w 1811 r. Śluby złożył 16 stycznia 1813 r. Studia odbył w Berdyczowie i tam dopuszczony został do święceń kapłańskich 16 kwietnia 1820³⁶. Na Kapitułe Prowincjalnej w Berdyczowie został wybrany III definityorem ruskiej prowincji oraz podprzeorem klasztoru w Berdyczowie. W tym też okresie pełnił urząd prefekta drukarni³⁷. Nie wiemy natomiast, kto był prefektem po śmierci o. Augustyna. Prawdopodobnie był nim przeor klasztoru – o. Daniel od św. Alberta (Noczyński), długoletni przełożony tego klasztoru (przez kilka kadencji) od 1811 r. W tym czasie około 1825 r. rząd carski zabronił klasztorowi wydawać wszelkich podręczników dla szkół, używanych przez młodzież do nauki, stąd zmniejszyła się znacznie liczba wydawanych druków, a równocześnie i dochody drukarni. Wizyta klasztoru z roku 1828 podała, że drukarnia miała tylko 85 rubli srebrnych i 98 kopiejek rocznego dochodu³⁸.

5. O. FAUSTYN od Zmartwychwstania Pańskiego – Bernard KWA-KIEWICZ, syn Antoniego. Urodził się w 1785 r. Nowicjat odbył we Wiśniowcu (1810). Tam też złożył śluby zakonne (24 IV 1811). Święcenia kapłańskie przyjął w roku 1814. Studiował na uniwersytecie wileńskim. Był nauczycielem łaciny i religii. Przez sześć lat pełnił funkcję magistra i definityora oraz przez dwie kadencje przeora klasztoru berdyczowskiego. Od roku 1825 był prefektem drukarni³⁹. Zmarł ok. 1839 r.

6. O. BENEDYKT GRYNER ur. 1794, wpięrw karmelita trzewickowy, profesję złożył w roku 1818. Święcenia kapłańskie przyjął w roku 1820. Pełnił obowiązki socjusza magistra nowicjatu w Horodyszczu i nauczy-

³⁴ CGIA, φ. 822, op. 12, d. 3: Wiadomość o kościele..., k. 400.

³⁵ AKB 5: J. M. Giżycki, *Karmelici Bosi...*, k. 29; por. AKB rkps 603: K. Furmanik OCD, *Księga zmarłych karmelitów bosych...*, k. 7–9.

³⁶ AKB 1: Liber in quo..., k. 123v.

³⁷ AKB 5: J. M. Giżycki, *Karmelici Bosi...*, k. 52.

³⁸ CGIA φ. 822, op. 12, d. 1406: Opis kościoła i klasztoru..., k. 2.

³⁹ AKB 5: J. M. Giżycki, *Karmelici Bosi...*, k. 52.

ciela gramatyki. W roku 1828 przebywał w Łucku⁴⁰. Dnia 21 XI 1834 r. kapituła klasztoru w Berdyczowie przyjęła go do obłóczyn w zakonie karmelitów bosych, aby w swoim czasie złożył profesję zakonną⁴¹. Od roku 1839 pełnił obowiązki prefekta drukarni⁴². Był ostatnim dyrektorem drukarni. Rząd carski przejął 15 maja 1842 roku na skarb państwa wszystkie dobra ziemskie klasztoru, a mianowicie wieś Skrahlówkę z dworem i papiernią, Skomorochy oraz jurydykę w Berdyczowie⁴³. W dwa lata później 1844 roku władze carskie skasowały zasłużoną drukarnię – chlubę klasztoru. Całe jej wyposażenie przewieziono do Żytomierza. Ostatni kalendarz berdyczowski (na rok 1864) o. Benedykt wydrukował już w Kijowie. Przeżył kasatę klasztoru, która nastąpiła w roku 1866. W diecezjalnym schematyzmie, czyli dyrektorium na 1867 r. jego nazwisko widnieje wśród ośmiu zakonników klasztoru⁴⁴.

Drukarze – zecerzy

Źródła archiwalne niewiele dostarczają informacji o pracownikach drukarni. Dowiadujemy się z nich jedynie, że kapituła klasztoru dnia 3 sierpnia 1766 r. przyjęła Józefa Podlewicza (ur. w 1743 r.), drukarza z Przemyśla, na dwumiesięczną próbę na brata zakonnego. Próba wypadła pozytywnie, gdyż postulant w październiku tegoż roku przyjęty został do nowicjatu i otrzymał imię br. Jan Kanty od Św. Agnieszki. Kapituła domowa 10 grudnia 1768 r. dopuściła go do złożenia ślubów zakonnych⁴⁵. Najprawdopodobniej pracował w swoim wyuczonym zawodzie drukarza, ucząc tej pracy innych braci klasztoru. Zmarł w Berdyczowie około 1784 roku⁴⁶. Wizytacja kościoła i klasztoru berdyczowskiego z roku 1841 wymienia, jako pracowników drukarni, dozorcę Wincentego Buduchowskiego z wynagrodzeniem 100 rub. sr. i wyżywieniem oraz dwóch pomocników – Celestyna Rzepeckiego i Jędrzeja Wojnowskiego z wyżywieniem i wynagrodzeniem po 20 rubli srebrnych⁴⁷.

⁴⁰ Wołyniak [J. M. Giżycki], *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, Kraków 1918, s. 150, 302.

⁴¹ AKB 1: Liber in quo ..., k. 135.

⁴² AKB 3: Wizyta kościoła i klasztoru Berdyczowskiego z 1841 r., k. 23v; AKB 5: J. M. Giżycki, *Karmelici Bosi...*, k. 59.

⁴³ AKB 1: Liber in quo ..., k. 135v.

⁴⁴ AKB 5: J. M. Giżycki, *Karmelici Bosi...*, k. 59.

⁴⁵ AKB 1: Liber in quo ..., k. 48.

⁴⁶ Por. AKB rkps 603: K. Furmanik OCD, *Księga zmarłych karmelitów bosych...*, k. 762.

⁴⁷ AKB 3: Wizyta kościoła i klasztoru Berdyczowskiego z 1841 r., k. 24v.

Sztycharnia

Klasztorna papiernia w Skrahlówce dostarczała drukarni papieru w dowolnej ilości i jakości dla zrealizowania planu wydawniczego na poszczególne lata. O. Józef Zwoliński założyciel i pierwszy dyrektor drukarni dla dobra sanktuarium i dla potrzeb wydawnictwa zatroszczył się o zatrudnienie w wydawnictwie zdolnych grafików dla ilustrowania wydawanych książek oraz dla kopiowania i obrazowania łaskami słynącego wizerunku Matki Bożej Berdyczowskiej, w celu zaspokojenia popytu i potrzeb licznych pielgrzymów. Najczęściej zamieszczano ilustrację Matki Bożej Berdyczowskiej w technice drzeworytu, miedziorytu lub stalorytu w licznie wydawanych modlitewnikach dla potrzeb wiernych. Masowo drukowano różnej wielkości obrazki cudownego wizerunku na tle architektury klasztoru, twierdzy, panopliów, o bogatej aranżacji w symbolikę religijną i narodową w konwencji rokokowej.

Dla ułatwienia pracy artystom w pomieszczeniu obok drukarni założono sztycharnię, czyli zakład rytowniczy dla wykonywania ilustracji w technice drzeworytu i miedziorytu oraz introligatornię. Pisał o niej Antoni Józef Rolle (*Drukarnia i sztycharnia w Berdyczowie*)⁴⁸ i Wołyniak [Jan Marek Giżycki] (*Karmelici bosci w Berdyczowie*)⁴⁹. Wspomniany inwentarz drukarni z roku 1821 wymienia między innymi dwa kamienie kwiatów do różnych pism tzw. wersaliów, 48 sztuk różnych rodzajów zdobników floryzowanych na drzewie, 18 blach miedzianych z wyobrażeniami świętych oraz 3 prasy do wyciskania druków⁵⁰. Szablony te powstały w pracowni rytowniczej do użytku drukarni, wykonane na miejscu przez zatrudnionych grafików, którzy równocześnie byli rytownikami i rzeźbiarzami. Do wybitniejszych grafików należeli:

1. Teodor RAKOWIECKI, miedziorytnik, drzeworytnik i architekt, znany ze swej działalności w Kijowie, Berdyczowie i Chełmie. O. Józef Zwoliński, przełożony klasztoru i dyrektor drukarni na stałe zatrudnił go do pracy w drukarni, jako rytownika do wykonywania wizerunków świętych, frontispisów i ilustracji dla licznych modlitewników. Prawdopodobnie zaangażowany został przez o. Józefa już wcześniej do przygotowania uroczystości koronacyjnej, jako jeden z plastyków i architektów. Najwspanialszym jego dziełem było wykonanie miedziorytowych ilustracji obrazujących przebieg uroczystości koronacji łaskami słynącego obrazu

⁴⁸ *Rocznik dla archeologów, numizmatyków i bibliografów polskich, Rok 1871*, wyd. S. Krzyżanowski, Kraków 1874, s. 14–26.

⁴⁹ Wołyniak [J. M. Giżycki], *Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX*, [w:] *Nova Polonia sacra*, t. 1, Kraków 1928, s. 201–205.

⁵⁰ AKB 5: J. M. Giżycki, *Karmelici Bosi...*, k. 47.

Matki Boskiej Berdyczowskiej do dokumentalnego dzieła o. Grzegorza od Ducha Świętego – Jana Sylwestra Pinocciego⁵¹: *Ozdoba y obrona ukraińskich krajów precudowna w berdyczowskim obrazie Marya, watykańskimi koronami od Benedykta XIV papieża [...] ukoronowana[...], t. I–II, w Berdyczowie, w Drukarni Karmelu Fortecy N. P. Maryi za przywilejem J. K. Mci 1767*⁵². Dzieło to, formatu *in 2°* (30,5×20 cm), zawiera 23 całostronne miedzioryty Teodora Rakowieckiego, cztery Teofila Trockiewicza i jeden Jana Józefa Filipowicza. Miedzioryty tych autorów zostały reprodukowane w całości i opisane przez Annę Widacką⁵³, a wcześniej wybrane ryciny omówił ks. D. Bączkowski⁵⁴ i wybiórczo inni autorzy⁵⁵.

T. Rakowiecki przedstawił w swoich rycinach następujące kompozycje:

- Monogram wiązany „MARIA” w owalnym wieńcu wawrzynu i promieniach (k. Eee₁).
- Widok koron do obrazu ofiarowanych przez pap. Benedykta XIV (k. Eee₂).
- Rzut przyziemia koronacyjnej kaplicy zw. szopą (k. Mmm).
- Widok od strony fasady drewnianej kaplicy zw. „szopą” (k. Yyy₁).
- Dekoracje wnętrza kościoła na koronację obrazu (k. Yyy₂).
- Widok dekoracji w prawej stronie nawy kościoła (k. Zzz₁).
- Widok dekoracji po lewej stronie nawy kościoła (k. Zzz₂).

⁵¹ K. Estreicher nazywa go błędnie Trześniewskim. Dane źródłowe do biografii o. Grzegorza Pinocciego zob.: ANPK 6: Liber professorum Provinciae Polonae S. Spiritus Carmelitarum Discalceatorum [...] ab Anno Domini MDCLXXIX. Na s. 122 jest następujący zapis: „Anno Domini 1746 die 9-na Junii, hora media ad 4-tam post meridiem coram tota communitate et saecularibus in ecclesia praemissa exhortatione, fecit sollemnem professionem in manibus A. R. P. N. [admodum reverendi patris nostri] Ignatii a s. Maria Angelorum, prioris s. novitiatus Fr. Gregorius Maria a Spiritu Sancto, chorista, qui in saeculo vocatus Joannes Silvester Pinoci, Georgii et Sophiae Pinocich coniugum legitimorum filius, natus in villa Śledziejowice, diaecesis Crac., annorum 18 agens, utpote natus 1728 prima Januarii”; B. J. Wanat OCD, *Sanktuarium Matki Bożej Szkaplerznej w Berdyczowie...*, s. 57. Wśród karmelitów bosych w Polsce w XVIII wieku zakonnik o nazwisku Trześniewski nie występuje. Dopiero w XIX wieku, w prowincji ruskiej, odnotowano takie nazwisko: o. Dionizy od św. Andrzeja Corsini Trześniowski [Wojciech Trześniowski], syn Antoniego, ur. 1799 r., profes 1827, święcenia kapłańskie otrzymał w roku 1832; por. AKB 1 : Liber in quo..., k. 134; AP 27: *Catalogii religiosorum et monialium*, k. 38–40.

⁵² E. t. 23, s. 230.

⁵³ A. W i d a c k a, *Matka Boska Berdyczowska w grafice XVIII i XIX wieku*, Warszawa 1998.

⁵⁴ *Historia pokarmelitańskiego klasztoru i kościoła Najśw. Maryi Panny w Berdyczowie*, Warszawa 1912, s. 5–25.

⁵⁵ B. J. W a n a t OCD, *Sanktuarium Matki Bożej Szkaplerznej w Berdyczowie...*, il. 20, 25, 26, 27.

- Obraz 1. z cyklu łask Matki Bożej Berdyczowskiej z ołtarzy bocznych kaplicy (szopy) koronacyjnej: *Uwolnienie Janusza Tyszkiewicza z niewoli tatarskiej*.
- Obraz 2. – wizja J. Tyszkiewicza: *Matka Boża nad zamkiem w Berdyczowie*.
- Obraz 3. – *Tyszkiewicz kontempluje obraz Matki Bożej nad stawem obok zamku*.
- Obraz 4. – *Bp Samuel Ozga zatwierdza cuda Matki Bożej Berdyczowskiej*.
- Obraz 5 – *Uzdrowienie z ciężkiej choroby Stanisława Zaremby*.
- Obraz 6. – *Bp Kajetan Sołtyk zatwierdza łaski Matki Bożej Berdyczowskiej*.
- Obraz 7. – *Król, prymas i rycerstwo otrzymują korony dla obrazu NMP od papieża Benedykta XIV*.
- Obraz 8. – *Wprowadzenie do miasta Berdyczowa koron papieskich*.
- Widok i plan ołtarza głównego w szopie koronacyjnej.
- Pamiątkowe medale wybite z okazji koronacji (k. Rrr₂).
- Pierwsza brama triumfalna pod imieniem wodzów i wojska Korony Polskiej.
- Druga brama rodów Tyszkiewiczów, Radziwiłłów i Zawiszów (k. Tt₁).
- Trzecia brama Lubomirskich i Sanguszków (k. Ttt₂).
- Czwarta brama senatorów Województwa Kijowskiego (k. Uuu₁).
- Piąta brama śś. męczenników Teodora i Jerzego (k. Uuu₃).
- Szósta brama od Karmelitów Bosych (k. Www₁).

Teodor Rakowiecki, oprócz rycin wydanych w dziele o. Grzegorza Pinocciego, wykonał jeszcze 14 takichż wizerunków Matki Bożej Berdyczowskiej, zinwentaryzowanych i szczegółowo opisanych przez o. Wacława Nowakowskiego (spośród 85 rycin różnych rytowników polskich i zagranicznych, podejmujących temat Matki Bożej Berdyczowskiej)⁵⁶.

Drukarnia Fortecy Najsw. Panny Maryi wydała dokumentację koronacji obrazu Matki Bożej Chełmskiej, przygotowaną przez ks. bpa Maksymiliana Ryłę, pt. *Koronacya cudownego obrazu N.P.M. w chełmskiej katadrze obrządku greckiego [...] odprawiona roku 1765, dnia 15 miesiąca września. A zaś do druku w roku 1780 podana, w Berdyczowie, w Drukarni Fortecy N. M. Panny, 1780; kk. 207 in 2° [Estr t. 30, s. 72]*.

Dzieło składa się z trzech części:

1. *Phenix tertiato redivivus, albo obraz starożytny chełmski Panny przez ks. Jakoba Suszę [1610–1687], bpa chełmskiego i bełzkiego, opata żydczyńskiego 1684 w Zamościu [wydany]*.

⁵⁶ X. Wacław [Nowakowski] z Sulgostowa, *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej*, Kraków 1902, s. 23–27.

2. Opis aktu koronacji (kart 34).

3. Kazania wygłoszone podczas koronacji.

Do tego dzieła Teodor Rakowiecki wykonał pięć miedziorytów: Panoramiczny widok miasta Chełma z koronacyjną procesją i cztery bramy triumfalne⁵⁷.

Z innych prac T. Rakowieckiego należy wymienić miedzioryty Matki Bożej Berdyczowskiej w dwóch wydaniach liturgicznego podręcznika Bartholomaei Gavanti: *Compedium breve thesauri sacrorum rituum commentaria* [...], *Berdiczoviae 1772* [toż: 1777]. Podręcznik ten do potrzeb polskiej prowincji dostosował i uzupełnił o przywileje Stolicy Apostolskiej udzielone zakonowi i prowincji polskiej karmelitów bosych o. Józef Zwoliński. Miedziorytem Matki Bożej Berdyczowskiej i frontispisami z herbem zakonu karmelitów bosych przyozdobił trzy wydania katalogu zakonników: *Cathalogus religiosorum et monialium Carmelitarum Discalceatorum Provinciae Poloniae S. Spiritus in Annum Domini MDCCLXX* [toż: 1781 i 1790]. Oryginalna jest kompozycja Matki Bożej w słoneczniku karty tytułowej do dzieła: [*Directorium*] *Heliotropium anno solis justitiae cursui in caelestium syderum assistentia, correspondens in conclusa fortalitii Mariani horto refflorescens*, [Berdiczoviae] 1767⁵⁸.

Dla poznania dziejów klasztoru i jego topografii bardzo cennym przekazem ikonograficznym jest plan sytuacyjny fortecy berdyczowskiej opracowany przez T. Rakowieckiego w 1781 roku⁵⁹ oraz miedzioryt przedstawiający oblężenie fortecy berdyczowskiej przez wojsko rosyjskie w 1768 roku z wyobrażeniem Matki Bożej nad klasztorem⁶⁰.

Artysta przyozdabiał również berdyczowskie drzeworytami na odwrociu kart tytułowych: Matka Boża Berdyczowska w rokowej ramie w modlitewniku *Chwała Libanu ozdoba reformowanego Karmelu Najsświętsza Marya Panna...*, w Berdyczowie 1769 (ss. 32 in 8°); Niepokalana z Apokalipsy w słońce przyodziana, z koroną z gwiazd dwunastu i księżycem pod stopami: *Mężna Heroina... Eufrozyna święta...*, w Berdyczowie 1764; św. Józef z Dzieciątkiem Jezus w ramionach i lilią: *Nowenna z cudzych kraioŵ dawno do Polski przeniesiona albo sposób dziewięciodniowego nabożeństwa domniemanego Ojca, y Opiekuna Pana Jezusa S. Józefa... podany, Roku Pańskiego 1770, w Berdyczowie* (ss. 69 in 8°); Chrystus Ukrzyżowany: *Gosciniec z ziemskiej do niebieskiej krainy przy*

⁵⁷ Reprodukcyjne miedziorytów zob. A. J. Baranowski, *Oprawy uroczystości koronacyjnych wizerunków Marii na Rusi Koronnej w XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 57:1995 nr 3–4, s. 299–320 (il. 9–13).

⁵⁸ A. W i d a c k a, *Matka Boska Berdyczowska...*, s. 56 (il. 35).

⁵⁹ M. B r y k o w s k a, *Architektura karmelitów bosych w XVII–XVIII wieku*, il. 42.

⁶⁰ A. W i d a c k a, *Matka Boska Berdyczowska...*, s. 43 (il. 26); Zbiory grafiki w Archiwum Prowincji Karmelitów Bosych w Czernej.

wprowadzeniu do kościoła berdyczowskiego WW. OO. Karmelitów Bosych... nowopozwoloney Kongregacyi Dobrey y Szczęśliwey Śmierci... Roku Pańskiego 1763, w Berdyczowie; Obraz Matki Boskiej Berdyczowskiej otoczony chorągwiemi i armaturą: *Attak niebieskiej twierdzy ognistemi miłości Boskiej pociskami uzbroiony...*, Berdyczów 1772. W w tej ostatniej książce Rakowiecki umieścił 12 ilustracji między innymi: Trójcę Świętą, Zesłanie Ducha Świętego, Upadek pod krzyżem, Św. Józef z Dzieciątkiem, Św. Jan Ewangelista, Matka Boska Berdyczowska. W kilku drukach występują w takich miejscach drzeworyty. I tak drzeworyt obrazu Matki Bożej Berdyczowskiej znajdujemy na odwrociu karty tytułowej druku: *Obrona polskiej korony od granic ukraińskich Marya [...]*, Berdyczów 1765; drzeworyt z widokiem klasztoru i postaciami św. Eliasza proroka i św. Teresy od Jezusa: *Gloria Sanctorum – Directorium Carmelitarum, Berdiczoviae* 1760; drzeworyt św. Jana Nepomucena: *Źródło łaskami Boskiemi napełnione...*, Berdyczów 1761, ss. 58 in 8°).

Rakowiecki za swą działalność artystyczną otrzymał od króla Stanisława Augusta przywilej dworzanina królewskiego i sztycharza koronnego (18 VII 1771)⁶¹. Kapituła klasztoru berdyczowskiego, ze względu na zasługi, pozwoliła Teodorowi Rakowieckiemu, stałemu pracownikowi drukarni, wybudować sobie rezydencję na gruncie klasztornym, na tzw. jurydyce, z możliwością sprzedania jej za zgodą klasztoru (26 IV 1781)⁶². Jako architekt sam ją zaplanował, zbudował i w niej zamieszkał ze swoją małżonką Marianną z Milanowskich i swoimi synami⁶³. Tutaj urodził mu się syn Ignacy Benedykt (1783–1830), który uczył się przez 8 lat w karmelitańskich szkołach w Berdyczowie. Zachowane w odpisie świadectwo ukończenia szkoły z dnia 27 grudnia 1802 r., zaświadcza o jego zdolnościach i ocenie godnej pochwały⁶⁴. Potem studiował jeszcze na Uniwersytecie Wileńskim ekonomię polityczną i filologię języka słowiańskiego. Największą chwałę przyniosło mu wydawnictwo *Prawda ruska, czyli prawa Wielkiego Księcia Jarosława Władimirowicza tudzież traktaty Olega i Igora WW. XX. kijowskich*⁶⁵

Teodor Rakowiecki uzyskał też zgodę (28 IX 1787) kapituły klasztoru Karmelitów Bosych na sprzedaż swojej rezydencji, położonej na jurydyce klasztornej, Antoniemu Zurakowskiemu⁶⁶. Rakowiecki, jako pracownik drukarni, zwolniony był z płacenia czynszu. Natomiast nowy właściciel

⁶¹ A. W i d a c k a, *Rakowiecki Teodor (2 poł XVIII w.), rytownik*, [w:] PSB t. 30, s. 150. ??? zob. przypis 63.

⁶² AKB 1: Liber in quo ..., k. 12–13.

⁶³ A. W i d a c k a, *Rakowiecki Teodor...*, s. 509–511.

⁶⁴ AKB 5: J. M. G i ż y c k i, *Karmelici Bosi...*, k. 155.

⁶⁵ Wł. S o b o c i ń s k i, *Rakowiecki Ignacy Benedykt (1783–1839)*, [w:] PSB t. 30, s. 506–508.

⁶⁶ AKB 1: Liber in quo..., k. 80v.

zobowiązany był do płacenia czynszu 24 zł klasztorowi oraz do płacenia podatków. Nie znamy daty śmierci artysty. Rodzina nadal po jego śmierci pozostała w Berdyczowie. W roku 1817 Jarosław Rakowiecki, zapewne wnuk Teodora, występował w spisie uczniów I klasy szkół berdyczowskich⁶⁷.

2. Teofil TROCKIEWICZ – współpracownik T. Rakowieckiego w ilustrowaniu dzieła o. Grzegorza Pinocciego. Wiadomo o nim tylko to, że posiadał we Lwowie sztycharnię i otrzymał 22 maja 1766 r. przywilej królewski na drukarnię i rytownię⁶⁸. Dla drukarni berdyczowskiej wykonał 4 miedzioryty:

- Przyozdobienie fasady kościoła na uroczystość koronacji obrazu (Xxx₃).
- Dekoracja głównego ołtarza w górnym kościele (Yyy₁).
- Siódma brama triumfalna Twierdzy berdyczowskiej (Www₃).
- Ósma brama triumfalna w imieniu Stolicy Apostolskiej (Xxx₁).

3. Jan Józef FILIPOWICZ – drukarz i rytownik pochodzenia ruskiego. Od roku 1741 przebywał w Lublinie, a od 1744 – we Lwowie, gdzie otrzymał 14 września 1752 r. przywilej króla Augusta III jako „sculptor eximius”, mianowany królewskim drukarzem i grafikiem⁶⁹. Dla karmelitów w Berdyczowie wykonał miedzioryt Matki Bożej z procesją koronacyjną na odwrocie karty tytułowej II tomu dzieła *Ozdoba y obrona* Ponadto wykonał pięć różnych kompozycji Matki Bożej Berdyczowskiej, adorowanej przez dostojników duchownych i świeckich lub w otoczeniu samych aniołów. Z tych pięciu grafik zinwentaryzowanych przez o. Wacława Nowakowskiego⁷⁰ cztery opublikowała drukiem w swej pracy Anna Widacka⁷¹.

ZASÓB I CHARAKTERYSTYKA PRODUKCJI DRUKARNI FORTECY NMP⁷²

Typografia Karmelitów Bosych w Berdyczowie w okresie od 1760 roku do 1844 wydała znaczną ilość tytułów. Józef Antoni Rolle, na pod-

⁶⁷ AKB 5: J. M. Giżycki, *Karmelici Bosi...*, k. 164.

⁶⁸ A. Widacka, *Matka Boska Berdyczowska...*, s. 62.

⁶⁹ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku, Zeszyt 6: Małopolska – Ziemia Ruskie*, opr. Alodia Kawecka Gryczowa, Krystyna Korotajowa, Wojciech Krajewski, Wrocław–Kraków 1960, s. 99; N. Zawisza, *Filipowicz Jan Józef, rytownik*, [w:] *Słownik artystów polskich*, t. 2, Wrocław–Warszawa 1975, s. 219–220.

⁷⁰ X. Wacław [Nowakowski] z Sulgostowa, *O cudownych obrazach w Polsce...*, s. 20–22.

⁷¹ A. Widacka, *Matka Boża Berdyczowska...*, il. 38–41.

⁷² Podstawa źródłowa: J. M. Giżycki, *Wyliczenie druków berdyczowskich podług lat chronologicznie ułożone*; zob. AKB rkps 36: Berdyczów – Klasztor Karmelitów Bosych, k. 150–212; AKB 5: J. M. Giżycki, *Karmelici Bosi...*, k. 61–106; K. Estreicher, *Bibliografia Polska*, Kraków 1870...

stawie spisu druków zebranych przez Jerzego Samuela Bandkiego (1768–1835) oraz własnych kwerend, ustalił produkcję druków berdyczowskich do 119 tytułów. Zaznaczył jednak, że w tym wykazie nie objęto nawet połowy druków omawianej typografii⁷³. Z kolei Edward Rulikowski, na podstawie kartkowego katalogu sporządzonego ze źródeł drukarni, podaje, że oficyna berdyczowska „wydała przeszło 650 druków”⁷⁴. Natomiast Alodia Kawecka-Gryczowa oraz Krystyna Korotajowa i Wojciech Krajewski twierdzą, że drukarnia ta do roku 1799 wydała 306 tytułów (ark. 3753)⁷⁵. Katalog zaś druków berdyczowskich opracowany przez J. M. Giżyckiego i uzupełniony na podstawie *Bibliografii polskiej* Karola Estreicherera zawiera 806 druków, w tym 453 wydanych w XVIII wieku, 259 wydanych w XIX wieku oraz 94 druki bez daty i miejsca wydania⁷⁶. Nie jest to jeszcze pełna liczba. Biblioteka SS. Karmelitanek Bosych w Krakowie (ul. Kopernika), w dziale starodruków, posiada przynajmniej 19 druków berdyczowskich – nieznanymi ani J. M. Giżyckiemu, ani K. Estreicherowi⁷⁷. W zbiorach tejże biblioteki znajdują się też druki ulotne, jednokartkowe, bez miejsca i daty wydania, pt. *Supplika do Najświętszey Maryi Panny w obrazie berdyczowskim, niezliczonemi łaskami słynący, a w r. 1756 od Oycy Świętego Benedykta XIV ukoronowany*. Egzemplarze tych pism ulotnych zakwalifikowane zostały do pierwodruków drukarni berdyczowskiej z ok. 1759 r. Podczas kwerendy w Bibliotece OO. Karmelitów Bosych w Krakowie przy ul. Rakowickiej natrafiono na zbiór kalendarzy berdyczowskich – sześć z nich nie zostało zarejestrowanych przez Estreicherera i Giżyckiego (1853–1959), podobnie jak cztery druki odnalezione w Archiwum Prowincji Karmelitów Bosych w Czernej.

Całość zasobu typografii berdyczowskiej można podzielić tematycznie na kilka działów:

Modlitewniki

Drukarnia jako priorytetowe zadanie miała zaspakajać potrzeby religijne licznych pielgrzymów przybywających z całej Ukrainy, Wołynia i Podola do sanktuarium Matki Bożej Berdyczowskiej. Największe zapotrzebowanie było na druki dewocyjne, takie jak: modlitewniki, nowenny, septenny, śpiewniki, mszaliki, godzinki do Najśw. Maryi Panny i świę-

⁷³ J. A. Rolle, *Drukarnia i sztycharnia w Berdyczowie...*, s. 26.

⁷⁴ E. Rulikowski, *Berdyczów*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, Warszawa 1880, s. 137.

⁷⁵ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku...*, s. 121.

⁷⁶ AKB rkps 36: J. M. Giżycki, *Berdyczów ...*, k. 150–212.

⁷⁷ Wykaz tych druków zostanie umieszczony w aneksie katalogu druków berdyczowskich.

tych pańskich etc. Do pierwszych druków należała broszura: *Obrona Polskiej Korony od granic ukraińskich Marya w berdyczowskim obrazie od Benedykta XIV papieża koronami złotymi, smaragdami ozdobionemi uwieńczona, historycznym piórem krótko opisana. W Berdyczowie w Drukarni Fortecy Najśw. Panny Maryi 1760*. Wydrukowano w niej historię łaskami słynącego obrazu, modlitwę oraz osiem pieśni do Matki Bożej Berdyczowskiej, w tym jedną po rusku (*Czudownoy Preświatoj Bohorodycy*). Drugie wydanie, nieco zmienione i obszerniejsze z roku 1762, ma tytuł: *Obrona Polskiej Korony w Berdyczowskim obrazie historycznym piórem opisana* (ss. 120)⁷⁸. Popularnym modlitewnikiem była *Chęć pokorna...* (1763); zawiera on wybór różnych nabożeństw do Pana Jezusa, Matki Bożej i świętych. Edycję tego modlitewnika wznowiono w roku 1773 (ss. 8+563+6). Często używano w Berdyczowie podręcznika *Chwała Libanu ozdoba reformowanego Karmelu Najsświętsza Marya Panna* (1769), zawierającego godzinki i pieśni oraz modlitwy do NMPanny, opiewające łaski i cuda uzyskane w sanktuarium berdyczowskim. Dla promocji kultu w sanktuarium wydano kilka modlitewników w opracowaniu Gabriela Kasperowicza: *Korona dwunastu gwiazdami ozdobiona* (1768, 1769); *Monarchini nieba i ziemi Najśw. Marya Panna* (1769; ss. 299); *Obóz uszykowany woysk niebieskich...* 1770, (Estr. t. 19, s. 166); *Ogród zamknięty liliami niewinności...* 1770; *Potop zbawienny...* 1766. Karmelici boski ze Lwowa wydali modlitewnik (nie znany K. Estreichero-wi i J. M. Giżyckiemu): *Skarb drogi w Ziemi Niepokalanej ukryty, czyli nabożeństwo do Najśw. Serca Maryi Panny Matki Bożej, w Kościele Lwowskim XX. Karmelitów Bosych, w Berdyczowie 1777*, ss. 16+104 in 8°).

Po założeniu przy kościele berdyczowskim ośmiu bractw kościelnych: Świętej Trójcy, Matki Bożej Szkaplerznej, Niepokalanego Poczęcia NMP, św. Józefa, Dobrej Śmierci i św. Tadeusza Ap., Jana Nepomucena i św. Tekli, ukonstytuowane zarządy poszczególnych konfraterni pod opieką wyznaczonego spośród ojców klasztoru kapelana przygotowywały do druku modlitewniki dla swoich członków. Drukarnia Fortecy NMP wydała następujące: *Melodya w chwale wiekuistej chórami niebieskimi y ziemskimi niewysłowionemu Stwórcy w trzech [osobach] Oycu, Synowi, Duchowi S. nieskończona do adoracyi powinney ułożona, (od Arcy-*

⁷⁸ J. M. Giżycki wymienia oba tytuły w roku 1760 (? 3 i 6) oraz zaznacza przy ? 3 w uwadze: „Może to samo, co ? 6? O. Wacław (*Cud[owne] obrazy N.M.P.*) utrzymuje, że to gdzie indziej w 1756 wydano, a potem w r. 1760 w Berdyczowie i powtórzono też w r. 1762”. W swoim zestawieniu z roku 1762 nie wymienia tego druku; por. AKB rkps 36: J. M. Giżycki, *Berdyczów...*, k. 150–151, 153–154. Według Estreichera wydanie z roku 1762 nosi ten sam tytuł co z roku 1760 (por. E. t. 23, s. 230).

bractwa Trójcy Przenajśw. w kościele Berdyczowskim Karmelitów Bosych). Berdyczów, w drukarni Karmelu Fortecy N.M.P. (1763; ark. 3, k. 3, s. 42 in 8°); Ucieczka grzesznym w nabożeństwie do Najświętszej Panny, przy wprowadzeniu Bractwa Niepokalanego Poczęcia do Berdyczowa przez Antoniego Laryssy Zdanowskiego, stolnika latyczowskiego (1762; in 8°, za przywilejem Klemensa XIII z dnia 30 III 1761 roku); Septenna, czyli siedmiorakie nabożeństwo, które [...] Józefa S. Konfraternia w kościołach [...] OO. Karmelitów Bosych siedem razy w roku odprawuje [...], w Berdyczowie (po 1761; ss. 8+296 in 8°); toż, ok. 1762; Septenna [...] z przydatkiem innych nabożeństw trzeci raz wydana, w Berdyczowie (ok. 1780; ss. 2+296 in 8°). Bractwo św. Józefa wydało też: Nowenna z cudzych krajów dawno do Polski przeniesiona, albo sposób dziewięciodniowego nabożeństwa do mniemanego Ojca y Opiekuna Pana Jezusa S. Józefa [...] Roku Panskiego 1770 w Berdyczowie, w Druk. Karmelu Fortecy N. Maryi Panny (ss. 2+69 in 12°); toż, w Berdyczowie 1770 (k. 35 nlb in 8°); Skarb dobrej sławy, s. Judasz Tadeusz – Bractwa nowo erygowanego w kościele Berdyczowskim (1762; ss. 154 in 8°); Źródło łaskami Boskimi napelnione, Jan Nepomucen przy wprowadzeniu Bractwa jego do kościoła Karmelitów Bosych Berdyczowskich za staraniem Jana Chojeckiego, stolnika wiskiego, wydane (1761; ryc. św. Jana Nepomucena, ss. 58 in 8°); Związek zbawienny spisującego się na Honor Tekli św. Bractwa nowo przy kościele s. Michała Arch. WW. OO. Karmelitów Bosych w Wiśniowcu na Wołyniu wprowadzonego, Berdyczów 1762 (ss. 8+72 in 8°); Gościniec z ziemskiej do Niebieskiej Krainy przy wprowadzeniu do kościoła Berdyczowskiego WW. OO. Karmelitów Bosych [...] Nowopozwoloney Kongregacyi Dobrey y Szczęśliwey Śmierci, wszystkim śmiertelnym życia doczesnego, do nieśmiertelności życia wiecznego dążącym Pokazany [...] przykładem Chrystusa Pana Utorowany, Roku Pańskiego 1763, w Berdyczowie, Druk. Karmelu Fortecy Najśw. P. Maryi (ss. 24+240+56; Estreicher nie notuje).

Modlitewniki wydawane dla członków poszczególnych konfraterni zawierały na wstępie informacje o założeniu bractwa, o jego organizacji, przywilejach i odpustach udzielonych przez Stolicę Apostolską i o obowiązkach członków bractwa. W drugiej części dostarczały wyboru modlitw i ćwiczeń duchowych oraz pieśni.

Karmelici w Berdyczowie rozwijali kult do męki Pana Jezusa przy ołtarzu Chrystusa Ukrzyżowanego i w dolnym kościele, gdzie były wymalowane stacje drogi krzyżowej. Dla promowania i pogłębienia tego nabożeństwa służyły wiernym wydane modlitewniki: *Affekt serdeczny duszy pobożney do Pana Jezusa pod krzyżem idącego, a osobliwie ranę Nay-*

świętszego ramienia Jego różnemi aktami y modlitwami przy rozmyślaniu drogi krzyżowej wielbiący [...] R. P. 1762 w Berdyczowie (ss. 4+68); Droga Krzyża, temi co y w Jeruzalem odpustami, od Oyców Świętych Papieżów zbogacona, dla pobożnych chrześcian do Kościoła Berdyczowskiego OO. Karmelitów bosych przez OO. Św. Franciszka Obserw. w r. 1758, dnia 15 lipca wprowadzona ..., 1760 (kk. nlb. 18 in 8°).

Wiele modlitewników zawiera szeroki wybór nabożeństw oprócz wyżej wymienionych do Pana Jezusa, Matki Bożej, św. Józefa również do Aniołów Stróżów i różnych świętych pańskich. Fascynuje różnorodność barokowych Godzinek, nowenn, septenn, litanii i modlitw w różnych potrzebach życia. Typografia berdyczowska wydała w czasie swego istnienia 104 zidentyfikowane modlitewniki dla różnych bractw kościelnych, a szczególnie dla pielgrzymów przybywających do sanktuarium Matki Bożej Berdyczowskiej.

Księgi liturgiczne

Modlitewniki służyły wiernym do nabożeństw indywidualnych. Natomiast księgi liturgiczne przeznaczone były do nabożeństw publicznych. Takimi były np.: *Missale abbreviatum ad usum Fratrum ac Monialium Carmelitarum Discalceatorum*, (1760; ss. 199+additamentum ss. 36 n 8°; *Officium na 1. środe Quadragezimy y Wielkiego Tygodnia według mszału*, (ok. 1800)⁷⁹; *Mszał świeckim osobom służący*, [przekład z niemieckiego, dokonany przez o. Marcina z Kochen] (1793; in 12°, wyd. II – 1826); Jakub Wujek SJ, *Ewangelie i epistoły* (1796, in 12°; wyd. II – 1805); *Rituale Sacramentorum ac benedictionum ad usum parochorum animasque sacerdotum* (1798); *Rituale Sacramentorum ac Benedictionum* (1811); Ks. Neverani, *Ozdoba Kościoła katolickiego to jest ceremonie...* (1823; wyd. II – 1832); *Missae pro defunctis iuxta usum Ecclesiae Romanae* (1824); *Officia propria sanctorum Ordinis Carmelitarum* (1830, 1831; in 8°); O. Józef od Matki Bożej [Zwoliński], *Vade mecum piorum sacerdotum seu exercitia ante et post Missam* (1761; in 16°, wyd. II – 1832); *Kancyonał pieśni nabożnych według obrządku Kościoła Katolickiego* (1832); P. Joseph a Beata Virgine Maria de Monte Carmelo [Zwoliński], *Compendium breve Thesauri Sacrorum Rituum, commentaria Gavanti, et Mariae Merati, obsevationes, novasque additiones, ac decreta S. Rituum Congregationis; in rubricas breviarii et missalis Romano Carmelitani*

⁷⁹ E. t. 23, s. 283 podaje inne wydanie.

aucti et correcti cum adnotationibus et consvetudinum religionis nostrae ex manuali et ordinario succincte [...], Anno Domini 1772 Berdiczoviae (kk. 4 nlb,+ ss. 471+47 nlb; wyd. II – 1777).

Powyższe dzieło o. Józefa Zwolińskiego miało ogromne znaczenie. Było praktycznym podręcznikiem do przygotowywania na każdy rok rubryceli, czyli kalendarzy liturgicznych. Typografia drukowała je na stałe dla prowincji Karmelitów Bosych Ducha Świętego pod różnymi tytułami: *Gloria sanctorum*, *Triumphus sanctorum*, *Chorea sanctorum*, *Annus Sanctorum*. Dla przykładu kalendarz liturgiczny (rubrycela) na rok 1763 nosi tytuł: *Chorea Sanctorum in Stellato Carmeli Monte anno 1763 sub felici auspicio Augustiss[imae] Reginae Coelorum in Imagine Berdyczoviensi Thaumaturgae exoriens* (ark. 2 in 12°). Podobne rubrycele drukowano w Drukarni Fortecy NMP dla diecezji kijowskiej i kamienieckiej oraz dla bernardynów i kapucynów.

Teologia

Z Drukarni Fortecy NMP ukazała się znaczna liczba tytułów z zakresu różnych dyscyplin teologicznych, dla pogłębienia życia religijnego i promowania duchowej, pogłębionej formacji wiernych. Spotyka się pozycje z katechetyki, teologii fundamentalnej, dogmatycznej, moralnej a najczęściej z zakresu teologii życia duchowego. Do ważniejszych pozycji należą: Ks. Stefan, Mikołajewicz, *Synopsis theologiae* (1772); X. Paweł Brzostowski [1730–1824], *Nauka dla nowych spowiedników* (1774); Antoni Walsecki OP [1708–1891], *O gruncie religii, czyli czci, lub wierności Prawdziwej, y Zróżdłach niezbożności trzy księgi, [...] z włoskiego języka na łaciński przetłumaczone, a z łacińskiego na polski wyłożone przez X. Henryka Boguckiego* (1777); Szymon Majchrowicz: *Początki życia niebieskiego* (1778); Bp Józef Andrzej Załuski, *Nauka dla dzieciak pierwszy raz na spowiedź idących* (1762); Teogoż: *Objaśnienie błędami zaboronów zarazonych oraz opisanie niegodziwości, która pochodzi sądzienia przez probe pławienia w wodzie mniemanych czarownic...* (1766); *Nauki katechizmowe* (1779); O. Bonawentura Bachtyński OFM, *Poznanie Boga i religii z przeświadczenia rozumu, a na Woltera, Russe i innych libertynów ateistów zarzuty odpowiedź* (1783; ss. 240 in 8°); tenże, *Dowody różne wiary do świętej spowiedzi i sakramentu ołtarza, przy innych materiach, tudzież pamięć na ostateczne rzeczy* (1783); *Collectio definitio-numm ad sacramentales confessiones audiendas* (1784); Liboryusz Sinischalka SJ, *Wiadomość o rzeczach zbawienia wiecznego...* (1797).

Z teologii życia duchowego i ascetyki ukazało się ok. 60 tytułów. Do ważniejszych należą: Św. Teresa od Jezusa, *Droga doskonałości* (³1764); [Św. Jan od Krzyża], *Rozmowy zbawienne Oblubieńca niebieskiego z oblubienicą swoją* (1766); O. Marcin Rubczyński OCarm, *Głos Pana kruszącego cedry libańskie, albo rekolekcye...* (1762, 1768); *Ofiara sprawiedliwości [...] albo traktat o czyście* (1763); *Pamięć chrześcijańska na ostatni dzień życia* (1762); *Chrześcianin cierpliwością uzbrojony [...] albo traktat o chrześcijańskiej cierpliwości na trzy części podzielony* (1765); O. Mateusz Bembus, *Trąba gniewu Bożego, gromiąca grzeszników...* (1764); O. Kazimierz od św. Awertana OCD, *Święta pamięć o wielorakich zadatkach pańskich [...] rozmyślenia o dobrodziejstwach Boskich* (1760); *Obecność czyli przytomność Boska na cały tydzień* (1768).

Dużym powodzeniem cieszył się *Egzemplarz życia duchowego y doskonałości dla chcących pobożnie żyć w Chrystusie [...] o Sebastiana od Wszystkich Świętych (Bolskiego) OCD*. Przekładu tej książki z języka łacińskiego (wyd. z 1678) dokonał w roku 1769 o. Cherubin od Wniebzięcia NMP [Wojciech Brzeszkiewicz] OCD. *Egzemplarz życia duchowego* był podręcznikiem dla nowicjuszy. Tenże o. Cherubin wydał *Ćwiczenia dla zaczynających, postępujących i doskonalących się na wszystkie dni tygodnia podzielone...* (1777); Laurentius Scupoli, *Woyna duchowna [...] albo nauka do doskonałego zwycięstwa samego siebie* (1767); Tomasz a Kempis: *O naśladowaniu Chrystusa* (1841); Św. Franciszek Salezy, *Droga do życia pobożnego* (1841).

Mariologia

Karmelici bosci w Berdyczowie z potrzeby serca i z obowiązku, jako członkowie zakonu maryjnego, szerzyli wśród wiernych kult Matki Bożej. Świadczy o tym liczba wydanych modlitewników z różnymi nabożeństwami. Ponadto opublikowali szereg opracowań i rozważań maryjnych. Do ważniejszych należą: O. Grzegorz od Świętego Ducha [Pinocci] OCD, *Ozdoba y Obrona Ukraińskich Krajów precudowna w Berdyczowskim obrazie Marya...* (1765; ²1767); *Święta z Bogiem i Matką Jego rozmowa* (1767); O. M. Rubczyński OCarm, *Zakon Trzeci Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel...* (1774); *Rok pomyślny przy płynących łaskach Maryi* (1775); *Miesiąc nabożeństwem y świętych cnót używaniem, Naychalebniejszej Wcielonego Boga Matce, Maryi poświęcony...* (1780); *Directorium ad altare Thaumaturgae Beatae Mariae Virginis privilegatarum votivarum [Berdiczoviae]* (1785).

Hagiografia

Ks. Franciszek Dzielowski, *Gościniec prosty do nieba, życiem Syna Bożego i Świętych utworowany...* (1774); *Romans zbawienny albo opisanie życia S. Marii Magdaleny...* (1779); O. Klemens Chodykiewicz, *Historia życia S. Wincentego Ferreryusza* (1779); *Zbiór życia, cnót, cudów, zdań, rad i nauk seraficznego Sługi Bożego bł. Michała de Sanctis, kapłana zakonu Trójcy Świętej od Wykupu Niewolników [Trynitarzy]* (1780); Eligi Piotrowski, *Rzecz o patronach polskich...* (1817); Św. Bonawentura, *Żywot Jezusa Chrystusa* (1840).

Kazania

Drukarnia Fortecy NMP wniosła znaczny wkład do rozwoju kaznodziejstwa polskiego. M. in. wydała *Kazania na niedziele y święta całego roku, tudzież kazania przygodne, to iest różnych okoliczności, po rozmaitych kościołach miane, od J. X. Antoniego Janiszewskiego w sześciu osobnych tomikach do druku podane* (1779). Wydawnictwo uzyskało przywilej od króla Stanisława Augusta (3 VI 1778) zabraniający pod karą 1000 dukatów przedruku tego dzieła w ciągu 10 lat⁸⁰. W roku 1780 spod prasy drukarni berdyczowskiej wyszły następujące zbiory kazań: *Kazania przygodne po różnych kościołach Lwowskich [...] miane ...oraz Kazania jubileuszowe [...] o. Walentego od św. Młodzianków OCD* (1780); o. Henryk od M.B. Anielskiej [Nowacki] OCD, *Kazania pierwsze w czasie nabożeństwa siedmiodniowego [do św. Józefa] w kościele krakowskim św. Michała XX. Karmelitów Bosych...* (1784); o. Anioł od Ofiarowania NMP OCD, *Kazania w dni uroczystości Maryi* (1785). tenże: *Kazanie o życiu miękkim i rozkosznem, w piątki marcowe miane w Kollegiacie Warszawskiej* (1785); Bp Józef Andrzej Załuski, *Trzy mowy synodalne podczas synodu diecezji kijowskiej* (1760); X. Tomasz Suszycki, *Kazanie na uroczystości N. M. Panny* (1787); tenże: *Kazanie na doroczność szczęśliwey Koronacy Nayiasnieyszego Stanisława Augusta..., d. 25 listopada 1781 r. miane*; Ks. Michał Pałucki [officjał kijowski], *Mowa... miana w Berdyczowie na powitanie Nayiasnieyszego Pana [króla Stanisława Augusta] imieniem Dyecezyi* (1781); O. Samuel od Różańca NMP OCD, *Kazania ku godnemu przystępowaniu do Nayświętszego Sakramentu Ołtarza* (1796); Ks. Reddig Józef, *Kazanie przy pochowaniu ciała Łukasza z Rybna Rybińskiego Posła i Podkomorzego Kijowskiego miane w Zytomierzu*

⁸⁰ B. J. Wanat OCD, *Zakon karmelitów bosych...*, s. 113.

(1790); tenże *Kazanie w czasie wyboru osób do urzędów y jurystykcyi sądów gubernii Wołyńskiej 15 kwietnia (1797)*; tenże: *Kazanie na Święto Zwiastowania Najświętszey Maryi Panny y Rocznicę Koronacyi Pawła I (1798)*.

Drukarnia Fortecy NMP wydała ok. 70 zbiorów kazań na różne uroczystości kościelne i państwowe, rodzinne, ślubów zakonnych, najczęściej zaś kazań pogrzebowych. Między innymi były to: Ks. Antoni Geller, *Kazanie na pogrzebie Magdaleny Bykowskiej (1766)*; o. Prokop Krzywicki OFM Cap, *Pamięć nieśmiertelna [...] zasług [...], albo Kazanie na Pogrzebie J. W. JMci Xiędza Adama Sylwestra Woyna Orańskiego, Biskupa Bellineńskiego [...] 1766 roku dnia 17 Marca w Włodzimierzu mówione*; o. Spirydion Edmund od Opieki NMP OCD, *Kazanie ogłoszone r. 1769 pod imieniem J. W. Józefa Dowoyny i Antoniny z Ogińskich Sołłohubów (1772)*; X. Wojciech Kuczarski, *Kazanie na pogrzebie śp. Wielmożnego Franciszka Chojeckiego, chorążego kijowskiego, (...) dnia 30 sierpnia 1779*.

Listy pasterskie

Józef Andrzej Załuski (1701–1774), biskup kijowski: *Strena pastoralis clero dioeciesiano oblata...* [z drzeworytem Chrystusa na krzyżu] (1764); *Pobudki do uznania godności y szacunku nabożeństwa do Najświętszego Serca Jezusowego (1765)*; *Wszystkim wiernym diecezyi naszej, po powrocie z niewoli, Warszawa 13 III 1773 r.*

Franciszek Salezy Ossoliński, biskup kijowski: *List pasterski z wiadomieniem o pogrzebie Biskupa Załuskiego z Żytomierza, r. 1774. 20 III*; *List pasterski z Fastowa 1775, 21. III. ogłaszający wstąpienie na tron Piusa VI (1775)*; [Odezwa] z r. 1782, 27 IV nakazuje modły za duszę [Augusta Aleksandra] Czartoryskiego, wojewodę ziem ruskich y za duszę [Antoniego] Lubomirskiego, kasztelana krakowskiego (1782).

Nuncjusz apostolski: *List ogólny... do Biskupów polskich o zmniejszeniu świąt, pisany w Warszawie 1775, 30 czerwca*

Kasper Kazimierz Cieciszowski (1745–1828), biskup łucko-żytomierski: *Głos pasterski w Żytomierzu 19.VII. przy pierwszym swem do Katedry wnijsciu (1785)*; *Facultates a Papa Pio VI. 1784, 22 X tributae (1785)*; [...], *biskup kijowski ogłasza artykuły, które do wizyty generalnej wygotowane być mają w ęzyku polskim 21 I (1786)*; [...] *biskup kijowski ogłasza wiadomość o śmierci bpa Kajetana Sołtyka (1788)*; *Instrukcja Dziekanom (1796)*; *List okólny do plebanów (1796)*; *List pasterski o po-*

ście (23 I 1797); *Zalecenie dla duchowieństwa* (16 VII 1797); *List o jubileuszu z 1 VII 1826*. Nadto opublikowano list pasterskie tegoż biskupa noszące datę: 28 IX 1797, 3 VIII 1798, 3 IV 1798, 2 VI 1798.

Leon Szeptycki, administrator metropolii ruskiej: [...], *administrator metropolii ruskiej nakazuje modlić się za duszę Biskupa Załuskiego ze Lwowa* (20 III 1774).

Felicjan Wołodkowicz, arcybiskup metropolita ruski: *List pasterski z Radomyśla 1770 r. z dnia 1. marca do Wiernych w unii ze Stolicą Apostolską, rzymsko-katol. pozostających* (1770); [...], *metropolita ruski ogłasza Jubileusz z powodu wstąpienia na tron Klemensa XIV* (1770). *Ogłoszenie o zamachu na życie Króla, nakazanie modłów za ocalenie* (1771).

Jazon Junosza Smogorzewski, metropolita ruski, *Zwołanie Kongregacji duchowney, Radomyśl 1782, 5 III* (1782); *Doniesienie o śmierci X. Michała Prymowicza 1783 dn. 18 I* (1783); *Radomyśl 24 IV 1784, List pasterski* (1784); *Nakazanie modłów z powodu wyznaczonego Sejmu, Radomyśl, 7 IX 1784; Doniesienie o śmierci w Paryżu, Prymasa Ostrowskiego* (1784); *Doniesienie o mianowaniu koadjutora Rostockiego, Radomyśl 20.08.* (1785).

Borgiasz Mackiewicz, biskup kamieniecki: *Jubileuszu Wielkiego r. 1826 od Pasterza dyecezji Podolsko-Kamienieckiej katolikom Bessarabii pamiątka* (13 IV 1826); *Od Biskupa Podolsko-Kamienieckiego Mackiewicza, Przedpisanie, Kamieniec 1834 roku 3 Lipca* (1834).

Historia

Wydawnictwo Karmelu w Berdyczowie wydało kilka pozycji z zakresu historii Kościoła i dziejów powszechnych: *Relacya pogrzebu serca J. O. Anny z Sanguszków Jabłonowskiej, wojewodziny poznańskiej...* (1766); [Antoni] Zagórski, *Konfederacya województwa kiyowskiego w Żytomierzu 29 VIII 1767; Refleksya chrześcijańska Zakonowi przez bullę zniesionemu* (1773); Klemens Chodykiewicz OP, *De rebus gestis in Provincia Russiae Ordinis Praedicatorum Commentarius libris XI digestus in duas partes divisus Diversarum antiquitatum monumentis et observationibus illustratus* [...]; *Juris publici factus* (1780); [Bp Maksymilian Ryłło], *Koronacya cudownego obrazu Najsławniejszej Maryi Panny w Chełmskiej katedrze...*(1780); X. Daniel Hajewski, *Zbiór historyi polskiej, z przydanemi na końcu ciekawościami...* (1780); *Krótkie pisanie rzezi w Humanu od czerni ukrińskiej 1768; Uwagi na historyę rzymską* (1790); Baroniusza Cesara *Dzieje kościelne* (1810); Augustyn Barruel,

Historia jakobinizmu, tomów 4 (1812); *Historia powszechna dla szkół narodowych na kl. IV, dzieje greckie zawierająca* (³1813); Marek Antoni Jullien, *Rys życia Tadeusza Kościuszki* (1819); *Genealogia domu Radziwiłłów do sprawy w sądzie Komisji Radziwiłłowskiej, sporządzona w r. 1824* (1843).

Podręczniki szkolne i gospodarcze

Karmelici w Berdyczowie rozwijali naukę i oświatę przez prowadzenie swoich szkół i wydawanie podręczników szkolnych dla młodzieży oraz dla zainteresowanych sprawami gospodarczymi i zdrowotnymi. Spośród 64 podręczników do ważniejszych należą: Józef Torzewski, *Rachmistrz Polski, to jest Zebranie Wszystkich Reguł Arytmetycznych y Algebrycznych...* (1760; ²1766); tenże, *Rozmowa o sztukach robienia szkła, palenia potaszow i topienia zelaza* (1785); *Zbiór rzeczy użytecznych, zawierających informacye o leczeniu defektów końskich* (1782; ²1794; ³1818); Jakub Kazimierz Haur, *Oekonomika gospodarska generalna...* (1788); tenże, *Ekonomika lekarska albo domowe lekarstwo...* (1790; ²1793); *Bukwar dla obuczenija junoszewstwa czenieniu po wysoczajszemu poweleniju* (1793); *Elementarz dla uczenia młodzieży czytać po rosyisku i po polsku. Bukwar dla obuczenija junoszewstwa czenieniu po rossijski i po polski* (1797); *Gramatyka francuska krótko zebrana z Wileńskiej* (1796); *Wypisy z autorów klasycznych na klasę III* (1797); X. Kajetan Kamiński, *Gramatyka niemiecka* (1801; ²1808); *Elémens de la geographie moderne d'apres les derniers traités de paix; publies en francais et en polonais avec des cartes geographiques*, Dubno–Berdyczów–Kijów 1804; X. Stanisław Konarski, *Gramatyka łacińska* (1808; ²1818; ³1822); *Obserwacje ekonomiczne z poważnych autorów zebrane* (1809); J. H. Abicht, *Initia philosophiae liber I. Psychologia* (1814); *Arytmetyka dla szkół narodowych* (1816; ²1817); X. Wawrzyniec Marczyński, *Podróże w części Rosji do Niemiec, Francji i Hiszpanii w latach 1810–1814 odbyte aż do terażniejszych odmian zastosowane* (1816); tenże, *Manualik historyczny od roku 1614 do dnia 20 listopada 1815 roku...* (1816); *Alfabet i abecadło małego naturalisty ozdobione rycinami tablic XII, po polsku i po francusku* (1824); *Dokładne wyrachowanie procentów od zł 100 do 2 milionów z tabelą zamiany rubli srebrnych na asygnacje* (1824); *Wykład nauk dawnych w szkole powiatowej Berdyczowa* (1825); Ambroży Grabowski, *Cuda i osobliwości natury i sztuki [...] z kopersztychami illuminowanemi, kosztem Czerwińskiego w 2 tomach, wydanie wznowio-*

ne... (1825); *Krótki wykład naukowych przedmiotów szkoły powiatowej Machnowieckiej* (1826); *Katalog książek polskich znajdujących się u Szafnagla w Berdyczowie* (1829); Cornelius Nepos, *De Excellentibus Viris studio litterarum reimpressus* (ss. 152 in 8^o); *Vitae excellentium Imperatorum* (1808, 1829); *Nowy pasiecznik przez Tadeusza Salzyńskiego, czyli nauka pszczelnictwa* (1842); *Elementarz do nauczania czytania dzieci* (1843).

Utwory poetyckie

Z dziedziny literatury pięknej drukarnia berdyczowska wydała 55 tomów z utworami poetyckimi. Przeważała poezja okolicznościowa typu panegirycznego z okazji uroczystości kościelnych i państwowych, np. na powitanie różnych dostojników, z okazji zakończenia roku szkolnego w szkołach berdyczowskich, czyli tak zwanych popisów szkolnych, z okazji jubileuszy, imienin, ślubów kościelnych itd. Wydane zostały też większe zbiory poważnej poezji do użytku młodzieży szkolnej. Oto tytuły wybranych utworów: M. Bukojemski, *Saba z Salomonem rozmawiająca, albo raczey enigmata chrześcijańskie, tak Starego iako y Nowego Testamentu, teraznieyszemu swiatu poetycznym wierszem, oyczystym ięzykiem zadane...* (1766), dedykowane Janowi i Marii Józefie z Małachowskich Steckim; Patrycy Skaradkiewicz, *Wiersz J. O. Księżnie Lubomirskiej wojewodzicowey Krak. w dzień uroczysty Jey imienin od Kollegium Międzyrzeckiego Sch. Piarum ofiarowany* (1776); Marcin Jerzy Lubomirski, *Mysl w upokorzeniu się przed Bogiem, w awanturach życia Jerzego Marcina Lubomirskiego, przez tegoż wyrażona wierszami...* (1779); *Potomności y na pamiątkę bytności w Berdyczowie trzech Monarchów* (1781); *Wiersz WW. Cyrynianek z okazji przybycia Nayiaśniejszego Pana* (1781); *Akrostych z imienia Stanisława wyrażony na metalu y ofiarowany Królowi [Stanisławowi Poniatowskiemu] od Żydów berdyczowskich 19 XI 1781* (1781); *Powitanie w czasie wjazdu na woyewództwo kijowskie Stepkowskiego przez Hilarego Chojeckiego, sędziego ziem. kijows. w Żytomierzu 7 XI 1783 r.* (1783); *Wiersz Ignacemu Karniewskiemu, stolnikowi różańskiemu w dniu Imienin* (1788); Wincenty Marewicz, *Polusia córka Kołodzieia, czyli wolność oswobodzona, Opera tragiczna w dwóch Aktach, z Rossyiskiego na Polski ięzyk przetłumaczona* (1789); *Wiersz przy rocznicy 3-go Maja przez A. L.* (1792); *Wiersz na wiązanie Janowi Nepom. Ilińskiemu, staroście cudnowskiemu ofiarowany dnia 16 maia* (1797); *Wiersz z okazji przybycia Senatora Ilińskiego i Hałochwastowa*

w czasie odwiedzenia szkół Berdyczowskich (1800); *Popis uczniów Berdyczowskich* (1800); *Popis uczniów Berdyczowskich podczas bytności Abpa Bohusza Stanisława Siestrzeńcewicza* (1800); Erazm Słowacki, *Wiersz do Aleksandra I Cesarza Rosji* (1816); Dyzma Bończa Tomaszewski, *Jagiellonida, czyli zjednoczenie Litwy z Polską, poema oryginalna w XII pieśniach* (1817; kk. 9 + ss. 280); *Rozmowa Kutuzowa z Suworowem, z rosyjskiego, wiersze* (1823); Piotr Konstanty, *Poezje oryginalne i przekład niektórych utworów Szekspira i Popego* (1836; ss. 8 nlb + 232 + 4nlb in 12°); Józef Grontkowski, *Wieniec literacki, albo zbiór myśli filozoficznych i moralnych w różnych materiach tomów 6* [myśli, powieści, sonety, różne poezje] (1836).

Powieści, romanse, dramaty

Florian de Claris (1755–1794), *Numa Pompiliusz drugi król Rzymu. Przez Pana Floriana w języku francuskim, przez Xiędza Stasica w języku polskim*, (1799; t. 1, ss. 201, t. 2, ss. 226 in 8°; ²1813); *Barbara Radziwiłłówna – romans historyczny, tłumaczenie z francuskiego w 2 częściach* (1821; in 8°, z kopersztychami); Alojzy Feliński, *Barbara Radziwiłłówna* (tragedia z portretami takimi samymi, co w romansie z r. 1821, z przypiskiemi wdowy de Olizaral) (1828); *Rękaw rozpruty, powieść* (1829); Józef Grontkowski, *Fauny czyli heroizm przyjaźni, powieść szwajcarska* (1830).

Obwieszczenia i zarządzenia publiczne

Komisya Skarbu Koronnego, uniwersał o monecie zagranicznej (1766); Zagórski, *Konfederacya województwa kijowskiego w Żytomierzu 1767, 29 VIII* (1767); Michał Kreczetnikow, *Oświadczenie generała majora Kreczetnikowa mającego kommendę w Polsce nad Korpusem wojsk Nayiaśniejszey Imperatorowej Jeymości całej Rossyi (Actum w Berdyczowii d. 29 Junii 1768)*; Józef Gabriel Stempkowski, *Oboźny polny koronny regimentarz partyi Ukraińskiej y podolskiej. Uniwersał do poddanych w obozie pod Kodnią 1769, 30. VIII; Nauka o Jubileuszu dwuniedzielnym po podwyższeniu na Stolicę Apostolską Klemensa tegoż imienia Papieża XIV wiernym Chrystusowym na ubłaganie szczęśliwych rządów z przydatkiem różnych modlitw, Berdyczów* (1770); *Proces nakazujący wypłatę po 6 zł od komina pro subsidio charitativo na rok 1776; Jubileusz wielki w Rzymie 1775 odprawiony w Polsce 1776; Taryfa jeneralna rozło-*

zonego podatku subsidii charitativi na dobra duchowieństwa kijowskiego (1780); *De receptione Regis* (1781); *Excerpt ze statutów prawa Konstytucyi Koronnych za przestępstwa praw* (1782); *Manifest J. W. S. Franc. Ksawerego Branickiego, hetmana. W. Kor. XX. r. 1785 miesiąca sierpnia 26 dnia do akt grodu Żytomierskiego zaniesiony* (1785); *Komisya woyewództwa Kijowskiego: Uniwersał ogłaszający środki przeciwko buntownikom, Żytomierz 15.III. (1789)*; *Ustawy diecezjalne podczas Generalney Kongregacyi* (1789); *Publikacya Michała Kreczetnikowa datowana w głównym obozie pod Połoną d. 27 marca 1793 r.*; *Katarzyna II, Naysprawostawniejszey Naysamowładniejszey Wielkhey Monarchini Imperatorowey Katarzyny drugiey. Ustawy dla urzãdzenia Guberniy Cało-Rossyiskiey Imperyii [...] ułożone 1779 roku, w Berdyczowie 1794 roku [tekst rosyjski i polski; kk. 9 nlb + ss. 552 in 4°]*.

Carmelitana

Acta Capituli nostri Provincialis Carmelitarum Discalceatorum in conventu nostro premisliensi celebrati A. D. 1766 die 18 Aprilis (1766); *Acta Capituli Provincialis Fratrum Discalceatorum Ordinis B. V. Mariae de Monte Carmelo provinciae polonae S. Spiritus, celebrati in conventu nostro premisliensi sub titulo S. M. N. Theresiae die 14 m. Aprilis A. D. 1769* (1769); *Acta Capituli nostri Provincialis Fratrum Discalceatorum ordinis B. V. Mariae de Monte Carmelo provinciae Polonae Sancti Spiritus 1772* (1772); *Acta Capituli Provincialis provinciae polonae [...] celebrati in conventu nostro Visniovecensi die 27 Aprilis 1787*; *Catalogus Religiosorum Carmelitarum Discalceatorum Provinciae Polonae S. Spiritus in Annum Domini MDCCLXX* (1769); *Catalogus religiosorum et monialium Carmelitarum Discalceatorum Provinciae Polonae S. Spiritus in Annum Domini MDCCLXXVIII* (1777); *Catalogus Religiosorum et Monialium Carmelitarum Discalceatorum Prov. Polonae S. Spiritus in Annum Domini MDCCLXXXI* (1780); *Catalogus Religiosorum et Monialium Carmelitarum Discalceatorum [...] in Annum Domini MDCCLXXXIV* (1783); *Catalogus Religiosorum Carelitarum Discalceatorum Provinciae Poloniae* (1789); *Catalogus religiosorum Carmelitarum Discalceatorum Provinciae Russiae S. Spiritus in Annum Domini MDCCCIII* (1802); *Catalogus PP. ac FF. Carmelitarum Discalceatorum Provinciae Sti Spiritus et S. Casimiri* (1833); *Catalogus Religiosorum Carm. Disc. provinciae Russiae* (1828); *Ex actis Definitorii Generalis celebrati Romae in conventu SS. Theresiae et Joannis a Cruce 1787 d.*

I.III; P. Josaphat a s. Casimiro OCD [Eremus Carmelitanus], Flores montis Carmeli e Horto Chronologiae variorumque authorum collecti [...] (1769); *Reguła pierwotna Zakonu N.M.P. z Góry Karmelu od św. Alberta Patriarchy Jerozolimskiego podana od Innocentego IV konfirmowana* (1823); *Reguła y Konstytucye zakonnic Karmelitanek Bossych Zakonu Najświętszey Panny Maryi z Góry Karmelu,*(1827); *Katalog ksiązek znajdujących się przy drukarni XX. Karmelitów* (1786).

Kalendarze berdyczowskie

Wielkim powodzeniem cieszyły się kalendarze berdyczowskie. Wychodziły pod różnymi tytułami: *Wybór SS. Pańskich, Kalendarz Berdyczowski, Poczet SS. Pańskich, Puklerz, czyli tarcza mocna na rok (1775), Kalendarz Polityczny, Kalendarz Polski i Ruski, Rok pomyślny w nieustannym biegu łask Maryi – kalendarz polityczny, Kalendarz gospodarski.* Do najpopularniejszych druków ciągłych należał *Kalendarz gospodarski ułożony podług starego stylu na rok Pański...* Miał format *in 4°* (20×17 cm), okładki tekturowe. Tekst był ujęty w ozdobne ramki, na każdej stronie w pięciu kolumnach: 1. Święta stare rzymskie, 2. Święta ruskie (po rosyjsku), 3. Znaki zodiaku, 4. Odmiany księżyca i pory roku, 5. Święta nowe rzymskie. W taki kalendarzu zamieszczano także:

- *Dni uroczyste obchodzone w państwie rossyjskiem wolne od zatrudnień publicznych.*
- *Dni tabelne i zwycięskie w które ma się tylko śpiewać w kościołach Te Deum laudamus.*
- *Święta i posty żydowskie.*
- *Opisanie roku i jego czterech części.*
- *Wynalazki pożyteczne w gospodarstwie.*
- *Szarady.*
- *Jarmarki znakomitsze (na Ukrainie, Wołyniu i Podolu).*
- *Odmiany powietrza (prognoza pogody).*
- *Tabela wschodu i zachodu słońca.*

W górnej połowie karty tytułowej w języku polskim umieszczano (np. w roku 1829) taki tytuł: *Kalendarz Gospodarski ułożony podług starego stylu na R. P. MDCCCXXIX, który iest rokiem zwyczajnym, mającym dni 365.* Na dolnej połowie tejże strony kładziono ten sam tytuł w języku rosyjskim. Na samym dole zaś umieszczono metryczkę: *W Drukarni uprzywilejowanej OO. Karmelitów Bosych w Berdyczowie.* Na odwrocie karty tytułowej w języku polskim umieszczano różne informacje jak: czas wy-

rachowany epok znakomitszych od stworzenia świata, potopu, o odkryciu Ameryki, prochu, druku, zegarków, wieku Najjaśniejszego Pana, data jego wstąpienia na tron, data przyjęcia tytułu króla polskiego, rok założenia Petersburga i Moskwy. Poniżej następowały wyjaśnienie 12 znaków zodiaku niebieskiego. J. M. Giżycki utrzymuje, że kalendarz na rok 1816 zawierał też informacje o urodzajach, anegdoty i wykazy urzędników guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej⁸¹. Co druga karta druku była przeplatana kartą czystą do zapisywania ważniejszych wydarzeń rodzinnych, sentencji, uwag, klęsk żywiołowych, notatek gospodarczych. W kalendarzu na rok 1839 pojawiła się na czterech stronach lista urzędników guberni wołyńskiej, ale już nie ma jej w następnym roku (1840)⁸². Ostatni kalendarz, na rok 1845, wydrukowała drukarnia Karmelitów Bosych w Berdyczowie przed jej kasatą.

Jesienią 1844 r. władze carskie zabrały Drukarnię Fortecy Najśw. Maryi Panny do Żytomierza i wcieliły ją do miejskiej typografii. Pomimo likwidacji drukarni, karmelici nadal wydawali kalendarz w różnych drukarniach. Kalendarz na rok 1846 wydano w uniwersyteckiej drukarni w Kijowie. W latach 1847–1852 drukowany był w państwowej drukarni w Żytomierzu. Kalendarze na lata 1853–1855 drukowano znów w Kijowie, a na lata 1856–1858 w Żytomierzu. Potem kalendarz na rok 1859 drukowano w Kijowie, a na lata 1860–1862 w drukarni Kwiatkowskiego i Chrzęszcza w Żytomierzu. Ostatnie kalendarze na rok 1863 i 1864 drukowano w Kijowie⁸³.

Kalendarz gospodarski wydawali karmelici przez 104 lata. Ukazywał się w nakładzie 40000 egzemplarzy. Cieszył się wielką popularnością. Znajdował się zarówno po dworach szlacheckich, jak również w domach mieszczan i pod strzechami rolników na wsi. Antoni Rolle pisał, że „potrzebował go pleban, kupiec, ubogi dzierżawca, bogaty pan, nawet dama wielkiego świata, jak i uboga jejmość, zaglądająca do bibulastych kart, rada z nich się dowiedzieć, kiedy początek wakacji, a z nimi początek pociechy dla niej, bo przybycie do domu dziatwy ze szkół dalekich”⁸⁴.

Kolportażem kalendarza zajmowali się bracia zakonni. Pielgrzymi przybywający do sanktuarium w Berdyczowie nabywali go w klasztornej księgarni. Na dwory magnackie i szlacheckie zanosili kalendarz bracia na kolędę z życzeniami na Nowy Rok. „Do ubogich zagród wciskał się kalendarz za pośrednictwem usługnych Żydków, wraz z miotełkami, szu-

⁸¹ AKB rkps 36, k. 195.

⁸² Por. J. A. Rolle, jw., s. 25.

⁸³ Tamże.

⁸⁴ Tamże, s. 23.

waksem [czarna pasta do butów] i szczotkami do butów”⁸⁵. Dochód z kalendarza przeznaczony był na utrzymanie klasztornej szkoły. Natomiast dochód z wydawnictwa przeznaczony był na utrzymanie sanktuarium, na wyposażenie wnętrza kościoła, na remonty klasztoru i potrzeby drukarni.

* * *

Berdyczowska drukarnia należała do najbardziej dynamicznych placówek wydawniczych na południowych kresach Polski w drugiej połowie XVIII wieku. Przetrwiała najdłużej ze wszystkich kresowych typografii. W ciągu 84 lat swej produkcji wydała ok. 835 pozycji książkowych i druków okolicznościowych. Zatem przyczyniła się znacznie do rozwoju polskiej kultury oraz wartości chrześcijańskich i narodowych.

L'AZIONE EDITORIALE E POLIGRAFICA
DEL CONVENTO DEI CARMELITANI SCALZI
A BERDYCZÓW (UCRAINA)

Riassunto

L'oggetto della presente pubblicazione è l'attività editoriale e poligrafica del Convento dei Carmelitani Scalzi a Berdyczów, in Ucraina. Quel Convento si trovava a cavallo di due culture, cioè della cultura occidentale (latina) nonché orientale (postbizantina), e ha giocato un ruolo importante in campo di ecumenismo ed unità dei cristiani, attraverso molto famoso santuario della Madonna di Berdyczów, il quale costituiva la capitale spirituale di tutta l'Ucraina, e fu un porto per il Popolo di Dio pellegrinante e penitente, allo scopo di riconciliazione con Dio per Maria.

Il Convento fu fondato nell'anno 1630 da Giovanni (Janusz) Tyszkiewicz, voivoda di Kiev, come voto di riconoscenza a Dio per la liberazione dalla schiavitù tartarea. L'inaugurazione di vita carmelitana nonché consacrazione della chiesa inferiore, sotto il titolo dell'Immacolata Concezione, è stata fatta dal vescovo di Kiev, Andrea Szoldrski, in giorno di 22 luglio 1642. All'occasione di quella solennità ha offerto per la nuova chiesa un'immagine della Madonna della Neve, del secolo XVI, famosa per le grazie in famiglia dei Tyszkiewicz. Tale immagine, circondata da parte dei fedeli di un gran culto, ha cominciato a spargere nuove grazie. Quindi vescovo di Kiev, Stanislao Zaremba, 23 maggio 1647, riconobbe e dichiarò l'immagine come miracolosa. Ad istanza della Dieta (in polacco: Sejm) a Grodna, del re di Polonia, Augusto III, e primate arcivescovo Adamo Komorowski, il papa Benedetto XIV inviò delle corone auree nonché ha dato il permesso ad incoronazione dell'immagine, la quale a suo nome adempì vescovo Gaetano Sołtyk il 16 luglio 1756.

⁸⁵ Tamże, s. 24.

Nei secoli XVIII e XIX il Convento di Berdyczów è diventato centro non solo di vita religiosa e culto mariale in Ucraina, ma pure centro di vita culturale ed opera di beneficenza. Attraverso la sua tipografia e le sue scuole ha posto grandi meriti in campo di propagazione dell'istruzione pubblica. Per promuovere la cura delle anime, culto della Madonna nonché per soddisfare ai bisogni di numerosi pellegrini, i Carmelitani hanno istituito la propria tipografia «del fortalizio della Madonna Santissima», in forza del privilegio del re Augusto III, rilasciato a Varsavia, 14 gennaio 1758. La tipografia funzionava dall'anno 1760 all'anno 1844. Sotto l'aspetto artistico e qualitativo dei caratteri tipografici superava tutte le altre tipografie in Polonia. La tipografia possedeva la sua camera d'incisione, in cui lavoravano ben conosciuti incisori, come Teodoro Rakowicki, Teofilo Trockiewicz e Giovanni Giuseppe Filipowicz. La tipografia apparteneva al numero delle più dinamiche officine editoriali in parte meridionale dei confini orientali della Polonia, nella seconda parte del XVIII secolo. Essa perdurò per il più lungo tempo di tutte le altre tipografie nei confini orientali della Polonia. Durante 84 anni della sua produzione, tipografia pubblicò 838 libri et altre stampe di occasione. Di magna popolarità godette «Kalendarz Berdyczowski Gospodarski», stampato dai Carmelitani Scalzi durante 104 anni, in 40 mila esemplari di tiratura. Il governo di zar russo soppresse la tipografia nell'anno 1844.